

SUMARI

Pròleg.....	11
Justificació.....	17
OBERTURA.....	21
Manel Nadal Oller.....	23
La senyoreta Farreras.....	27
NOMS SINGULARS.....	33
Ermessenda de Carcassona.....	35
Diana.....	45
Damià Mateu i Bisa.....	47
Miquel Santaló i Parvorell.....	51
Tarradellas pur i dur.....	55
NOMS D'ESGLÉSIA.....	59
El bisbe Jaume.....	61
El pare Maur Esteva Alsina.....	65
Hilari Raguer.....	69
Joan Busquets i Dalmau.....	73

NOMS D'ART	79
Enric Marquès i Ribalta / I.....	81
Enric Marquès Ribalta / II	85
Fidel Aguilar	87
Maillol	91
Mela Muter.....	93
Mercè Huerta.....	97
Paco Torres Monsó / I.....	101
Paco Torres Monsó / II.....	105
Picasso	109
Raimon, 50.....	111
Raimon.....	115
Xavier Montsalvatge i Girona.....	117
El “Flâneur” i els colors.....	123
NOMS DE LLETRES.....	127
El primer Xavier Monsalvatje.....	129
Xavier Monsalvatje.....	133
Jordi Pere Cerdà.....	137
Jaume Ministral i Masià	139
Josep M. Corredor i Pomés / I.....	143
Josep M. Corredor i Pomés / II	147
Manuel Brunet.....	153
Modest Prats Domingo	155
Modest Prats, paraula viva.....	159
Narcís-Jordi Aragó Masó.....	165
Salvador Sunyer i Aimeric	169

NOMS D'HISTÒRIA I D'HISTÒRIA DE L'ART	171
Christian Guilleré	173
Frederic-Pau Verrié.....	177
Joan Subias i Joan Sutrà	181
Joaquim Folch i Torres	187
José Milicua	191
Josep Fontana Lázaro	193
Josep Fontana	195
Pierre Vilar.....	197
Lluís Pericot Garcia.....	199
Lluís Mallart	207
Joan Prat Carós	211
Eva Serra i Puig.....	215
NOMS DE POLÍTICA	217
Max Cahner.....	219
Pau Nuet.....	223
Josep Benet	225
Eduard Puig Vayreda.....	243
Francesc Pararols i Mercader	247
Jordi Dagà.....	251
Lluís M. de Puig i Oliver.....	253
Sebastià Salellas i Magret.....	261
NOMS DE GIRONA	267
Les dones de la Casa Masó: dotze dones i 185 anys	269
Emili Blanch Roig.....	273
Pepe Guerrero i “el pueblo”	277
Pere Franch i Frigoler	281

Pere Llosas	287
Josep Canal i Roquet-Jalmar	291
Joan Maria de Ribot i de Balle	295
Quico Viader	299
Ramon Ceide Gómez.....	303
Francesc Hereu	307
Manel Serra Pardàs.....	309
NOMS EN PRÒLEGS.....	315
La vida trepidant de Jordi Tell	317
Miquel de Palol.....	323
Joaquim de Camps i Arboix	339
Martí Jordi i Frigola	343
NOMS D'ESTUDIS	345
Joaquim Botet i Sisó.....	347
Josep Maria Gironella	365
Jordi Nadal Oller	387
Jordi Nadal Oller, una recerca incessant	393
Jordi Nadal Oller i Girona	399
Enric Mirambell Belloc.....	403

PRÒLEG

Tots els llibres tenen una causa. Com cadascun dels noms que, en aquest, hi apareixen. Però no només. Ara fa deu anys que Curbet Edicions donava a l'estampa *Noves vides amb nom*, i en feia sis, llavors, de l'aparició de *Vides amb nom*; per tant, bé podríem dir que amb aquests *Noms d'una vida* tenim una trilogia dedicada, manllevant les paraules de l'autor, a “homes i dones que deixen petjada. Vius i morts. Persones que en la seva projecció pública, cívica i nacional, han excel·lit pels seus valors, pel seu treball i per la seva dedicació a la comunitat”. I ja fa més de cinquanta anys —i aviat és dit!— que Joaquim Nadal ha fet seu el gènere de la semblança, la biografia i el retrat literari en la seva triple condició d'historiador, de polític i d'escriptor. I és que de tota la seva extensa producció bibliogràfica, l'acadèmica, per una banda, i la literària, per l'altra, són aquests escrits biogràfics els que les interrelacionen, perquè en aquests tres llibres, al costat d'historiadors com Carles Rahola, Jaume Vicens Vives, Santiago Sobrequés o Jordi Nadal, que sempre l'acompanyen, i de Josep Fontana i Eva Serra, hi trobem Maur Esteva i Hilari Ragner. I Josep Tarradellas. Diana Garrigosa. Max Cahner, Josep Benet i Sebastià Salellas. Raimon, Maillol, Picasso. I Ermessenda de Carcassona. I Narcís-Jordi Aragó, Quico

Viader, Modest Prats i els pares: Manel Nadal i Montserrat Farreras. I Girona. Sempre Girona. En les absències i en les presències: dels que hi són, per destacar-ne fets concrets; dels absents, per guardar-ne memòria i lluitar contra l'oblit. Uns i altres, noms que perduren. Tots ells, en escrits més acadèmics o en prosa més periodística, tractats sempre amb el just equilibri entre el rigor científic del què es diu —per molt proper que sigui el perfil de qui es tracti— i una prosa literària que hi aporta no poca càrrega poètica, al com es diu, i amb una aproximació volgudament distanciada que no està gens renyida amb els sentiments ni amb les emocions, entre altres coses perquè de forma indestriable el conjunt de noms que transiten per aquestes pàgines es barreja amb el Jo de l'autor: vides, més directament o indirecta, lligades a la seva a nivell personal o intel·lectual.

I és sobretot en aquest *Noms d'una vida* on es percep, respecte els altres dos llibres que el precedeixen, que l'emotivitat flueix no tan continguda. Si no fos així, costaria d'entendre la prosa intitulada “La senyoreta Farreras”: una dona caràcter. Intel·lectual i moderna. Però no només. La senyoreta Farreras és la mare. I en parlar d'ella, que entela els ulls, Joaquim Nadal parla d'ell. Ha de parlar d'ell. I és que tota persona que és evocada en públic reneix gràcies a l'impacte produït en qui la va conèixer i valorar: d'aquí prové la necessitat de transmetre'n el llustre, el vigor i la dolcesa. Pot ser que ens sigui coneguda, tractada o que una imatge ens hagi pervingut per altres camins encetats prèviament; ara, sempre s'hi dona una reformulació, un perfil vibràtil —i el mot “perfil” és aquí acotat per l'autor. És per això que sovint ens agradem en la referència escrita, re-creada, tant més que en força ocasions la

persona és ja desapareguda, arrabassada pel vent de la mort o envoltada permanentment d'una boira desorientadora.

Noms d'una vida no aplega només noms de vides coincidents, com Pepe Guerrero, el compromís i les identitats compartides; Eva Serra, indissociable en la seva persona el compromís nacional i social del rigor professional; Mela Mutter, dona i artista, “la mirada exigent del món de la misèria”; Modest Prats, “compromès sempre en els seus escrits i sermons per situar la dictadura i el feixisme als peus dels cavalls dels arguments de la raó i dels evangelis” i compromès amb la llengua; o el Dr. Pericot, la prehistòria i l'arqueologia de volada internacional. Les dones de la casa Masó i l'evolució cap a un compromís social i cultural també són noms de la vida de l'autor. I Ermessenda de Carcassona: “dona de govern que trenca el tòpic de la dona medieval sotmesa i reprimida.” Una autèntica mecenes. En ella hi conviu el binomi art i poder. Noms, tots ells, que se'ns fan grans personatges a través d'aquests perfils plens d'anàlisi rigorosa, sempre amb sentit històric i mai no exempts de sensibilitat.

Una altra de les virtuts d'aquests retrats és el decorat cultural en què aquests noms es mouen. I per cultural entenem tota mena de paisatge immediat que els emmarca: un manyà, un monjo, un activista, un cap d'estació o un bisbe del segle XII semblen, perfilats en aquests reculls, més densos que no indica el seu apel·latiu d'activitat. I això perquè l'autor no menysté mai el detall genèric o específic; tenint esment que cadascú, essent fill de la seva primera circumstància, la natal, hi afegeix allò que ha guanyat en el seu desplaçament vital i laboral. Un surer de les Gavarres, una senyora de casa seva com la Baba, un historiador tenen un entorn carregat de vir-

tuts primàries i garlandes afegides. Però no només els personatges, sinó també les pedres, els barris de Girona, el brodat de la Creació de la seva Catedral, les alberedes, les ermites terra endins o arran de platja: cada protagonista sorgeix de la seva veritat complexa. Tots. Però dos retrats femenins ens fascinen: Ermessenda i la senyoreta Farreras: l'una, vista com un compost de tesselles, plenes d'energia de l'antic mosaic que fou; l'altra, amb la robusta serenor en què acaba tota pietat.

Noms d'una vida, que en un principi no havia de ser un llibre tan gironí, però que en el cas de l'autor hem constatat que és impossible, amplia la nòmina de la literatura testimonial de Joaquim Nadal, que li és, de fet, un terreny molt plaer en tota la seva varietat de registres, des de la biografia i l'autobiografia amb títols com *Primer i Segon llibre de família* (edicions privades), *Fent tentines per la vida*, *Entre el nen de carrer i el fill de casa bona*, *El que hem menjat... a casa*; passant pels dietaris: *Testimoni de càrrec. 20 anys al servei de Catalunya, Dietari 2003. Apunts d'un any electoral*; passant també per la crònica de viatges, que trobem en els *Quaderns de viatge*; les memòries i confessions, que llegim en *Històries d'alcalde (Girona 1979-2002)*, *Girona, ciutat viva i de colors* o *Moments de Girona*; i el retrat literari d'aquest *Noms d'una vida*, de *Noves vides amb nom* i de *Vides amb nom*. Una prosa que engloba diferents formes narratives que constitueixen el que ja el Dr. Joaquim Molas anomenava "els llibres personals de Joaquim Nadal". Llibres que apleguen articles apareguts en diaris i en publicacions seriades, com és ara aquest el cas, dietaris, memòries, biografia i autobiografia on hi aboca records, confessions, opinions, estudis, anàlisis, crítiques o interrogants. Un Jo, aquest de Joaquim Nadal, que, com el de Sagarra,

Gaziel i Pla, és escrit amb voluntat literària, tal i com ho demostra una prosa sòlida, rica en el lèxic, sàvia en l'adjectivació i precisa en els detalls. És la prosa literària del Jo d'un escriptor d'aquells que Auden diria que aconseguen de donar-nos la mesura de la decència, tant en el tractament del llenguatge com en el rerefons anímic i moral del conjunt de la seva obra. Un Jo, però, discret, que l'autor compon a còpia d'atenuar-lo, en un to, tal i com dèiem més amunt, amablement distanciat i lligat a una poètica ordenada, que seria el resultat del just equilibri entre l'escriptor i la persona: entre l'home i el grafòman. Per això es fa tan interessant d'analitzar la relació entre Joaquim Nadal quan parla ell, d'en Joaquim Nadal quan parla d'ell. I és a través del que ens diu dels altres que sabem del Jo. Com els bons assagistes, Nadal s'explica ell mateix. En escriure sobre una vida arran de la mort, amb motiu d'un llibre o d'una carta llegida, d'experiències viscudes compartides o de trajectòries polítiques, acadèmiques o professionals ens dona la mesura de la seva mirada. El seu testimoniatge.

Joaquim Nadal és un historiador acadèmicament molt qualificat que ha escrit abundantment per a la premsa; els del seu tirat, quan fan divulgació adreçada a la germandat dels lectors, defugen l'academicisme i la dada erudita i saben anar al gra, esdevenen comunicadors en el sentit més ric que vulguem donar al mot, i d'aquí en pervé la llisora i la passa àgil de molts d'aquests escrits, ja facin referència a persones, ja a la Girona que té el cor robat a l'autor i per a la qual tant ha fet. És de bon fill estimar la terra mare, certament. Com deia Màrius Torres, poeta vàlid per a l'enyorança i la generositat, "la terra no sabrà mai mentir". Però tots aquests perfils, tot i el vincle emotiu d'autor i de noms, no són mai cosa de

sentiments, sinó d'experiències. I aquestes seves experiències, les que l'autor transforma en art a través del llenguatge que la literatura exigeix, no li són una visita de tant en tant, sinó una convivència contínua de la qual en deixa constància en agendes que l'acompanyen des del primer any de la seva estada de professor convidat a la Universitat de Liverpool. “Fou allí on vaig començar a trobar gust a les anotacions de dietari. Les que conservo de Liverpool, en les agendes de color blau fosc de la universitat, són les més escadusseres, intermitents i lacòniques. Però són el punt d'arrencada de més de quaranta anys de dietaris.” Cinquanta, dèiem en començar aquest escrit, perquè aquesta citació correspon a l'estudi introductori de l'edició d'Enric Pujol per a Adesiara de les *Hores angleses* de Ferran Soldevila de l'any 2011. Sempre precís en el detall, és en aquests quaderns d'autor on hi deuen constar dates com la de la darrera lliçó magistral del professor Modest Prats. “29 de maig de 2002. Girona. Sala de Graus de la Facultat de Lletres” hi diu en l'escrit 'Modest Prats, paraula viva'.

I és al compàs del motiu més recent, com el traspàs de Diana Garrigosa, Hilari Ragué, del Dr. Jordi Nadal i de Joan Casanovas, o del record evocat dels tants noms del món de la història, de les arts, de la història de l'art, de les lletres, d'església o aquells que per a ell tenen alguna singularitat que Joaquim Nadal va desgranant amb pausa aquests seus perfils amb puntes de fina ironia, d'acceptació equànime i d'humilitat cognitiva, perquè el “destí singular de cada home s'involucra en l'aventura circumstancial, i en ella ateny —no com a limitació, sinó com a punt de partida— la seva dimensió extratemporal”, que deia Joan Fuster.

Josep Vallverdú
Carme Vidalhuguet

JUSTIFICACIÓ

Les meves col·laboracions a la premsa escrita tracten temes molt diversos, des de l'actualitat cultural o política fins a qüestions més quotidianes de la vida, les ciutats, els paisatges, les emocions i els sentiments. Molt sovint parlo de persones sempre per impuls d'algun fet concret: una efemèride commemorativa, un homenatge, un premi o reconeixement, la publicació d'un llibre, la vida o la mort. He explorat els perfils d'homes i de dones que deixen petjada i he mirat sempre de descobrir-ne els aspectes més rellevants de la seva personalitat, del seu caràcter i de la seva pròpia presència física. Homes i dones, vides d'homes i dones, en el seu entorn, en el seu context precís.

Molts d'aquests articles, un cop apareguts a la premsa escrita, els he anat aplegant en volums recopilatoris. Primer va ser *Vides amb nom* (Girona, CCG edicions, 2005), que l'amic Joaquim Curbet i Hereu va tenir l'amabilitat d'acollir a la seva col·lecció dels "Llibres dels quatre cantons"; aquest volum era com una mena de repàs als meus articles biogràfics des del 1970 fins al 2003. Després vindria *Noves vides amb nom* (Girona, Curbet edicions, 2011), altre cop en un segell vinculat a les inquietuds editorials d'en Joaquim Curbet. En el primer, el criteri d'ordenació va ser estrictament cronolò-

gic i acumulatiu. En el segon, vaig mirar de fer una ordenació més sistemàtica: per àmbits geogràfics d'actuació, procedències, dedicacions temàtiques, amics de Girona i acabava amb un grup d'articles dedicats a personatges molt assenyalats que havien merescut més d'una vegada la meva atenció.

Aquest és, doncs, el tercer volum de perfils biogràfics. Si em deixés portar per la lògica i la inèrcia hauria de parlar d'unes *Novíssimes vides amb nom*. Però si en les "Noves" quedava molt clar que eren la continuació de les primeres, unes altres vides, ara el superlatiu podia produir l'equívoc de fer pensar que potser es tracta de personatges nous; i no seria exacte, perquè n'hi ha d'arrelats en la història, d'èpoques preterites, al costat d'altres d'una potent actualitat. I n'hi ha, però, que ara en aquest tercer volum es repeteixen a partir d'una altra visió o perspectiva.

Com que en les meves col·laboracions he sovintejat aquests darrers temps els articles llargs, majoritàriament al *Diari de Girona*, i les columnes a *El Punt Avui*, els meus articles han pres una dimensió doble de Perfils més detallats en un cas i d'Apunts més breus en els altres. Els perfils tenen un abast més ampli, tracten els personatges amb més informació, més documentació i una aproximació personal de més densitat. En els apunts, en canvi, es tracta d'esbossos desplegats al voltant d'una sola idea, d'un tret caracterial o una aportació concreta.

Al final, però, en la recerca d'un títol, m'he decantat per una idea-força diferent: *Noms d'una vida*. No són els noms d'una vida, són noms que esdevenen presències intenses en la meva, de vida: per simpatia pels personatges, per afinitat, per coincidència cívica i política, per interès intel·lectual, per vincles professionals o emocionals, per amistat o per tot alhora.

Hi aplego, aquesta vegada, articles inèdits en alguns casos, o bé apareguts abans a *Serra d'Or*, *La Vanguardia*, *Política&Prosa*, *Sendèria*, *Querol*, *El Món d'Ahir*, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* i el gruix principal, ja esmentat, del *Diari de Girona* i *El Punt Avui*.

Com que el confinament arran de la crisi del coronavirus i les dificultats inherents han significat un parèntesi en les meves col·laboracions i s'ha produït un tall en la periodicitat que tenia establerta, podem ben bé dir que la pràctica totalitat de perfils s'han publicat o s'havien escrit abans del 13 de març de 2020. El pas inexorable dels dies i de la vida m'ha portat a algunes actualitzacions inevitables arran del traspàs d'algun dels biografiats. I també a la introducció d'algun article nou.

Aquest compendi és, doncs, un recull acotat i ordenat temàticament pels camps d'activitat de les vides de què tracto, ja siguin gent d'església, de lletres, d'art o d'història, de política, del país en tot el seu abast i, amb un accent més especial, de Girona, amb el benentès que la classificació dels noms no exclou la seva transversalitat; i constato en aquest sentit que la delimitació compartimentada a vegades esdevé injusta i encotilla la dimensió humana de personatges que desborden qualsevol etiqueta i s'expressen des de la riquesa de la diversitat dels seus diferents registres. Em sembla que amb un exemple n'hi haurà prou per fer-me entendre: he situat en Modest Prats en l'apartat dels noms de lletres. Ara bé, essent un fet indiscutible que en Modest Prats excel·lí en el camp de la filologia i la història de la llengua, ningú no podria dubtar de la seva dimensió sacerdotal insubornable, que va exhibir de forma constant amb l'exercici actiu de la seva vocació eclesial.

El frontispici d'aquest llibre, la seva introducció, són dos articles dedicats als meus pares, i esdevenen el pòrtic emocionant de tota una galeria de personatges. Uns pares que han tingut dotze fills i que han conegut tots els seus nets i una bona colla de besnets. Obro el volum amb un article dedicat al pare, Manel Nadal Oller, traspasat el 17 d'octubre de 2017. Vaig convertir al cap d'un mes en article les paraules d'agraïment que vaig pronunciar en nom de tota la família en finalitzar el funeral a la basílica menor de Sant Feliu de Girona. Més endavant he escrit, expressament per a aquest volum, un article dedicat a la mare. Ara té noranta-set anys i al maig en farà noranta-vuit, i viu submergida en les boires de la memòria mentre ens demostra cada dia la fortalesa del seu cos amb la mirada perduda a l'horitzó limitat pels contorns de Sant Pere de Galligants, el paisatge que la va veure néixer. Quan la mare va començar a donar mostres de desorientació i pèrdua de memòria, el pare, primer, com molts de nosaltres, es resistia a creure-s'ho. I quan tot es va anar fent més evident el pare es va anar entristint, però fins al darrer moment va dedicar a la mare unes mostres de tendresa infinita. I amb el mateix amor de quan fent memòria dels seus anys de Reims li cantava "Mon amour et ton amour sont nés le même jour", que encara ressona en la memòria dels nostres anys d'infantesa.

Si aquest llibre recull els *Noms d'una vida*, és evident que el del pare i el de la mare són, indiscutiblement, els primers noms de la meua, de vida; de manera que m'ha semblat que obrir amb ells les pàgines que segueixen era encara un darrer homenatge i una mostra de gratitud.

Joaquim Nadal i Farreras
Girona, maig de 2020 - gener de 2021

MANEL NADAL OLLER

Avui fa un mes va morir el nostre pare. El dijous 19 d'octubre a la basílica menor de Sant Feliu de Girona es va fer el funeral. Va ser una cerimònia senzilla i emocionant, la missa que ell hauria volgut. Abans de cloure tres nets en nom de la família van llegir un comiat ple de tendresa. Al final de tot hi vaig pronunciar aquestes paraules d'agraïment. Ara, passat un mes, volem compartir-les i fer extensiu d'aquesta manera l'agraïment de les famílies Nadal-Farreras i Nadal-Oller a totes les persones i totes les institucions que han mostrat la seva amistat i la seva solidaritat. Un agraïment que volem fer arribar també a totes les persones que a casa i a la clínica van atendre el nostre pare amb delicadesa, dedicació i professionalitat. I finalment als preveres celebrants encapçalats pel rector de la parròquia i pel nostre amic monjo de Montserrat.

Paraules al final del funeral:

Us parlo en nom de la nostra mare, Montserrat Farreras Forns. En nom dels germans Nadal Farreras i de les nostres parelles. En nom dels 21 nets i 17 besnets. I també en nom dels germans del nostre pare. Ho faig per agrair-vos tota la calidesa i afecte i totes les mostres d'amistat que hem rebut sempre, que ens esteu mostrant avui acompanyant-nos en aquest comiat i que ens seguireu mostrant en el futur.

La mirada del nostre pare era una mirada que estava impregnada del mar de La Fosca on tot va començar fa setanta anys quan amb la nostra mare van començar a construir aquesta família extensa. Però sobretot era una mirada marcada per una geografia concreta de muntanyes i valls, de rius i rieres, de boscos i arbredes, de masos i cases de pagès i per un recorregut per esglésies, capelles, santuaris i ermites. Ens ho han recordat els nets. Cada racó li era conegut. El nom d'un indret, el nom d'una casa, el nom d'una família. Era una mirada positiva, activa, compromesa. No hi havia una passivitat contemplativa. Tenia un desfici per plantar arbres. Pollancre, xiprers, pins, alzines, roures, suros —que és això que ara en diem alzines sureres. I tenia un afany de permanent reconstrucció. Li feien mal les cases abandonades, les esglésies en runes. Va aplicar sempre una ferma voluntat rehabilitadora i va fer bona la idea que en les edificacions antigues és sovint recomanable començar la casa per la teulada.

Va aplicar a la restauració del patrimoni diocesà un afany generós d'impuls i ajut. Unes bigues aquí, uns bancs allà, unes portes més enllà, els bastiments de portes i finestres, un altar, una imatge de la Verge, una imatge del Sant Crist. En això tenia la seva geografia personal de La Miana a Sant Ferriol, de Sant Ferriol a Beuda i Palera, de Palera als Àngels on es van casar els avis Farreras Forns i on el nostre pare hi trobava sempre un pensament per la seva mare, la baba Angèle, i on es reunia els divendres amb els seus amics per assistir a la Missa i compartir el dinar. I també a la ciutat de Girona on mostrava una especial predilecció per aquesta basílica, pels convents més humils de la ciutat, com el de les Caputxines, avui ja desaparegut i on practicava sovint en silenci la seva generositat. Dels Àngels a Montserrat. Amb Solius i Sant Daniel, avui presents com Montserrat en aquesta cerimònia, completaven la seva geografia monàstica. Montserrat és a l'arrel mateixa de l'afany reconstructor del nostre pare. Des de 1943 no va parar de reconstruir. Faltaven encara quatre anys pel casament (1947) amb la nostra mare,

Montserrat, i Sant Feliu, senyor rector, no era encara la seva parròquia, ho era el Mercadal.

Amb la colla d'amics seus que venien de la Federació de Joves Cristians i que desplegaven la seva activitat com a joves d'Acció Catòlica va fixar la seva atenció i voluntat per erigir l'altar de la Mare de Déu de Montserrat de la parròquia del Mercadal de Girona. Aquí, quatre anys abans de les festes de l'entronització de la Mare de Déu a Montserrat, va promoure amb els seus amics una acció de restauració i embelliment de l'altar amb els frescos, ara restaurats, del seu amic Domènec Fita, i amb la imatge de la Moreneta també entronitzada. Conservem la documentació que acredita totes les accions dutes a terme a la recerca del patrocini econòmic d'aquestes obres que culminava amb una llista de les Montserrats més conegudes de Girona a qui s'adreçaven amb un èmfasi especial.

Ho acredita aquesta carta que ara us llegiré:

Montserrat, 28 de setembre de 1943.

Sr. D. Manel Nadal.

Gerona.

Molt estimat en Crist: He rebut el seu escrit tot ell saturat de sant entusiasme i de fervent devoció envers la nostra Moreneta, i donant mercès a Madona Santa Maria per l'amor dels seus fills que la veneren i la volen venerar amb culte esplèndid a la seva parròquia, no puc menys d'agrair la seva delicadesa en voler assabentar-me d'un fet tan important i de beneir els esforços i entusiasmes d'aqueixa Unió Diocesana de joves d'Acció Catòlica que sota el mantell de Madona colliran, així ho esperem, els fruits ubèrrims de l'Apostolat cristià que la jerarquia els ha confiat. A V. particularment saluda i beneeix els seu afm in Domino,

Aureli M. (Escarré) abat coadjutor de Montserrat.

Precisament pensant en Montserrat (gràcies Jordi Castanyer per acompanyar-nos) el nostre pare sempre ens havia dit que li hauria agradat que en el seu comiat cantéssim plegats el Virolai. Benvolguts preveres, senyor rector, vostès que afinen, entonin-lo si us plau...

(Amb una dedicatòria molt especial a la Mar, en Sergio i en Liam, que no hi van poder ser.)

A la mare, tothau li ha considerada sempre una persona molt intel·ligent i tothau li ha reconegut el mèrit de saber administrar una família àrdua amb prudència i clarió. D'afets continguts, de mal repartit entre els dotze fills, d'una amabilitat irrefragant, amb epíndis de fortalesa i energia forjats rígidament en l'escola dominicana de l'avi Ferrer; sempre es havia impressionat molt la història de l'avi davant a fersa de nit a l'escola de vetant del port de Palauós i deixant la mare a la barca auxiliar, sola, una bona part de la nit, amarrada a la boia que amagava una lllosa just al després de l'esquer del port.

...
Era d'una activitat insaciable i ja de gran va fer el curs d'anglès de l'escola d'oposició d'Idrotes; i l'any 1997 rebia el Certificat d'aptitud en anglès, una para que la seva dedicació preferent a les activitats vinculades al club Natación, de l'Opus Dei, no la disminuïen de la seva voluntat ferma de formació constantment.

...
Les parets de la casa de l'host de l'abadia, un host que havia assolit en algun moment el ceure. firi dels monjos, aixopluguen la vida d'ara de la mare al no únicament de la companyia de la Catedral i amb la verticabilitat del ripers que apuntar al cel que li espela.

LA SENYORETA FARRERAS

La mare té noranta-set anys i viu a la mateixa casa on va néixer el 20 de maig de 1923. Viu sola, molt ben acompanyada i ben cuidada, i fa temps que té una mirada perduda, indefinida, i que navega per les boires de la memòria. No ens coneix, i els fills, els nets i els besnets hi passem sovint sense saber ni què fer ni què dir tret de passar-hi una estona entre la perplexitat, la tendresa i el dolor.

El 10 d'abril de 1947, a la capella de la Fosca que la colònia d'estiuejants acabava de promoure s'hi van casar els pares. En Manel Nadal Oller, d'una família coneguda de tapers de Cassà de la Selva (en realitat dues famílies de tapers), amb Montserrat Farreras Forns, filla única de Josep Farreras Ventura i de Maria Teresa Forns Navarro. El pare de la mare, l'avi Farreras, venia d'una família de carboners de la vall del Llémena que s'havia instal·lat a Girona a la plaça de Sant Agustí el darrer terç del segle XIX; de la venda de carbó i llenya van passar al negoci de la fusta, amb serra a l'església de Sant Nicolau des de 1904 i amb magatzems a l'antic hort de l'abadia des de 1911, i una escampadissa de troncs per tot l'entorn de Sant Nicolau i Sant Pere de Galligants tal i com acrediten postals i fotografies d'època. La mare de la mare, la baba Teresa, era filla de Josep Forns Planas, cap d'estació de

Girona del tren de Sant Feliu i inspector del moviment del ferrocarril de Sant Feliu de Guíxols a Girona, i de Mercè Navarro, filla de Ginés Navarro García, cap de l'estació de Girona del tren de MZA.

Els pares de la mare van donar a la seva filla Montserrat una educació exigent, disciplinada i rigorosa. Va passar per l'Institut Tècnic Eulàlia de Barcelona, del Sr. Bartomeu Oliver, i va aprendre l'alemany amb una professora particular. L'experiència de la guerra va ser una experiència traumàtica, amb estades a Barcelona i una familiaritat amb la mort i amb les conseqüències de la guerra que l'avi li va voler inculcar, si us plau per força, de manera visual, als carrers del voltant de la casa de la plaça de Santa Llúcia, mostrant-li els cadàvers d'uns joveníssims soldats italians. Els estius de l'adolescència els va passar entre Port de la Selva i la Fosca de Palamós, on acabarien coincidint les famílies Nadal Oller i Farreras Forns.

La mare i un grup reduït de noies de Girona van anar en la immediata postguerra a Barcelona a estudiar la carrera de Lletres, en l'especialitat d'Història, que la mare va acabar l'any 1945 amb Premi Extraordinari de Llicenciatura (títol de l'11 de juny de 1945). Un cop casats, els pares van tenir dotze fills (vuit nois i quatre noies), i un company de carrera, Enric Mirambell, molts anys més tard va dedicar a la mare un article titulat "Dotze tesis doctorals". Es referia al fet que havia abandonat un inici de tesi doctoral sobre el comtat d'Empúries per a dedicar-se a la família. Malgrat tot, des d'un bon començament, va tenir clar que volia exercir la docència i va ser professora de les Carmelites i va acabar l'any 1971 iniciant l'experiència del COU de La Salle-Carmelites fins que va decidir deixar-ho estar després de més de

vint-i cinc anys de docència de secundària. Encara ara totes les noies de la meua generació i de generacions anteriors i posteriors sempre han parlat de la mare com de “la senyoreta Farreras”. Ho fan amb estima i un record amable i afectuós.

Al final, però, va prevaldre la prioritat de la família i d’una religiositat, d’una fe, compartida amb el pare i exercida des d’una quotidianitat radical. Els fills, en realitat, vam tenir dues mares, la baba i la mare. L’àvia era el pal de paller de la casa i administrava generosament els afectes i l’estimació admirativa pels nets. La mare, combinava les atencions domèstiques amb multiplicitat d’activitats socials, religioses, lúdiques. Sabia que tenia la casa atesa i, entre primer les classes i després les amigues, les partides de bridge, els cercles i els cursos de gastronomia de Rocabrúna, on va portar els millors cuiners de la ciutat i de les terres de Girona, exercia una sociabilitat molt oberta. Però va convertir la casa de Santa Llúcia, la de l’antic hort de l’abadia, en una mena de camp-base on cada dissabte hi fèiem cap, amb variacions, tots els fills, i més tard fills i nets, per construir al voltant de la taula la solidaritat d’una família extensa. L’experiència al voltant de la taula la va acabar convertint en *Cuina de casa per a totes les ocasions* (Girona, Club Rocabrúna, 1998), un llibre de receptes que tots hem valorat i apreciat molt i que a ella li va complaure moltíssim.

A la mare, tothom l’ha considerada sempre una persona molt intel·ligent i tothom li ha reconegut el mèrit de saber administrar una família àmplia amb prudència i decisió. D’afectes continguts, de mal repartir entre els dotze fills, d’una amabilitat simpàtica, amb episodis de fortalesa i energia forjats segurament en l’escola duríssima de l’avi Farreras,

sempre ens havia impressionat molt la història de l'avi anant a pescar de nit a l'encesa als voltants del port de Palamós i deixant la mare a la barca auxiliar, sola, una bona part de la nit, amarrada a la boia que assenyala una llosa just al defora de l'escullera del port.

Ens sorprenia sempre amb una cultura àmplia que exhibia només episòdicament però que demostrava una formació sòlida i ben treballada. La proximitat del Museu de Sant Pere de Galligants i l'origen gironí de Lluís Pericot, veí de la família Fornis i amic de sempre, van acostar a la casa familiar els amics i deixebles del Dr. Pericot, Bosch Gimpera el primer i més tard Antonio Rumeu de Armas, Martín Almagro i José María Castro Calvo, que acabarien sent tots professors de la mare i, molts anys més tard, ja a les acaballes de les seves vides acadèmiques, també meus. Entre els deixebles de Pericot, Pere de Palol Salellas, company de curs de la mare, fill de Miquel de Palol, amic, aquest, també, de l'avi; malgrat que Palol era el paradigma del republicanisme i l'avi més aviat decantava cap a la Lliga.

Era d'una curiositat insaciable i ja de gran va fer els cursos d'anglès de l'Escola Oficial d'Idiomes de Girona i l'any 1997 rebia el Certificat d'aptitud en anglès, una prova que la seva dedicació preferent a les activitats vinculades al Club Rocabruna, de l'Opus Dei, no la distreien de la seva voluntat ferma de formar-se constantment.

Amb el temps, la mare va anar evolucionant cap a una religiositat extrema, una manera insistent de viure la fe, una voluntat reiterada incansablement de situar els imperatius morals de tota una vida a l'horitzó de la seva, amb voluntat de transmetre-la per tots els mitjans a tota la família.

Una família que ha viscut molt intensament i ha mostrat una fortalesa a prova de tot en els moments duríssims de la mort d'en Toni. Amb el pare, ens han educat en l'austeritat i la generositat cristianes, i en la llibertat, assistint una mica sorpresos, però amb condescendència, al poc èxit directe de les seves admonicions, sabent però, amb seguretat, que el seu mestratge ens feia forat encara que no estiguéssim disposats a admetre-ho. Les boires de la memòria ja no li han permès de ser conscient i assumir amb enteresa la mort primer del seu marit, el nostre pare, i un any més tard la mort sobtada d'en Nando, el tercer dels seus fills.

Les parets de la casa de l'hort de l'abadia, un hort que havia acollit en algun moment el cementiri dels monjos, aixopluguen la vida d'ara de la mare, al so inexorable de les campanes de la catedral i amb la verticalitat dels xiprers que apunten el cel que l'espera.

ERMESSEDA DE CARCASSONA

Ermessenda de Carcassona va viure més de vuitanta anys. Nascuda entre el 974 i el 976, una dada encara imprecisa, morí al castell de Sant Quirze de Besora el dia 1 de març de 1058. Era filla dels comtes Roger I i Adelaida, de la casa de Carcassona, i va tenir tres germans: Ramon I, Bernat I i Pere. Aquest darrer, Pere Roger, el trobarem coetàniament a la seva germana com a bisbe de Girona. Ermessenda va sobreviure vint anys al seu germà Bernat, quaranta-vuit a Ramon i vuit a Pere. El seu marit, el comte de Barcelona Ramon Borrell, va morir el 1017, quaranta-un anys abans que la seva esposa; i el seu fill Berenguer Ramon I el Corbat morí el 1035, vint-i-tres abans que la seva mare. Degué viure uns vuitanta-tres anys, que per l'esperança de vida de l'època era molt, i exercí amb plenitud les funcions de comtessa de Barcelona, Girona i Osona en solitari, o en cogovern, en diversos moments de forma successiva.

Ermessenda trenca el tòpic de la dona medieval sotmesa i reprimida, però en un cert sentit potser és també l'excepció que confirma la regla. En els grans llinatges es reservava a la dona la principal funció de donar descendència, i amb el dot

El Món d'Abir, núm. 14 (2020).

que aportava acreixia el patrimoni i afavoria les aliances entre famílies amb vocació d'ampliar dominis, si s'esqueia. El paper de la dona era generalment subsidiari i subordinat. Però en el cas d'Ermessenda els fets i els documents ens mostren una participació plena en el govern dels comtats, primer en cogovern amb el marit, després amb funcions de govern directes i exclusives en la minoria d'edat dels seus fills i net, i, en la majoria d'edat dels esmentats, compartint responsabilitats i exhibint drets i patrimoni propi. En molt bona mesura, Ermessenda va ser la baula de la continuïtat comtal en els moments de risc material o de fragmentació patrimonial.

UN SEPULCRE ENLLUERNADOR. George Steiner va advertir la grandesa del sepulcre de la comtessa. Enterrada a la galilea de la catedral romànica de Girona, com Ramon Berenguer II, Cap d'Estopes, el sepulcre va ser traslladat a l'interior de la catedral gòtica a l'arrencada de les tres naus de la girola l'any 1385, per voluntat del rei Pere III el Cerimoniós. Per tal de subratllar la dignitat dels seus antecessors el rei va encarregar uns nous sepulcres a l'escultor Guillem Morell, coronats per unes escultures jacents a la tapa. Diu Steiner al seu llibre *Errata. Una vida a examen*: "Quan la pluja travessa la llum, l'angle que fa pot realçar-ne l'efecte. En uns murs romànics vermellosos i grisencs teixeix una teranyina de nusos i fils de plata. En tot cas, seria difícil imaginar un clima en el qual Girona no pugui desplegar el seu encant. Les riqueses hi són nombroses: els convents de la Mercè, Sant Domènec, Sant Francesc, l'església de Sant Feliu; les capelles de Sant Jaume i Sant Miquel, i per sobre de tot, la Seu, la massissa fortalesa-basilica dedicada a Déu, que acull el sepulcre de la comtessa Ermessenda, anno 1385. Aquesta és una de les grans

obres, poc coneguda, però absoluta, de l'art gòtic, de tots els arts purs i simples. Tallada en alabastre, la cara és d'una dorment que mostra una acollidora solemnitat en repòs, darrere les parpelles tancades i la boca que respira, i en la qual l'escultor va insinuar un somriure incipient. Però somriure potser és una paraula equivocada. És de dintre la pedra esculpida des d'on brilla un secret de llum, de comiat reticent. L'economia de línies, l'anatomia d'abstracció sensible, fins i tot sensual, no s'han tornat a igualar fins a Brancusi. Si la bellesa absoluta ja és la convidada de la mort, la figura de Guillem Morell n'és la prova." Només per voluntat històrica i per reconeixement de la nissaga podem entendre la voluntat del rei Pere d'erigir un monument a aquesta dona extraordinària i alhora controvertida.

GUERRA I COLONITZACIÓ. Ermessenda visqué uns temps de guerres, d'escaramusses, d'expedicions de càstig o d'intermediació a terres d'al-Àndalus; d'abundància i circulació de l'or dels tributs (pàries), d'eixamplament de fronteres, de reforçament del poder militar interior i de lluites entre senyors en una terra de castells, de comtes, de vescomtes i de magnats; de poder militar i de poder de l'Església i d'una jerarquia feta de complicitats territorials i familiars; de colonització (monàstica o no) de terres, d'explotació dels habitants no integrats ni en l'estructura eclesiàstica ni militar. Un temps en què, com explica Antoni Segura, "suposem que qualsevol comte pirinenc dels segle IX o X no lluitava per Catalunya —concepte que ni tan sols existia— sinó per engrandir unes possessions que li permetien mantenir allunyats els possibles enemics i, alhora, augmentar el seu poder i les seves rendes".

Una visió contrastada, el judici de la història. Ermessenda va cogovernar amb el seu marit Ramon Borrell del 993 al 1017, va exercir primer la regència (1017-1023) i després un cogovern inestable amb el seu fill Berenguer Ramon I (1023-1035) i encara va exercir la regència durant la minoria del seu net Ramon Berenguer I de 1035 a 1039 i un cogovern amb variacions amb aquest net de 1039 a 1058 amb alternatives àlgides o crítiques. Va ser respectada i admirada, alhora que temuda, pels seus coetanis, que li van reconèixer el paper d'“obradora de la divina llei”, en expressió de l'abat Oliba, o li van lloar la seva “pietat, sagacitat i habilitat en el govern”, com van fer els benedictins de Saint-Maur al Llenguadoc.

En canvi, contemporàniament, com ha explicat Xavier Gil Roman a la seva tesi doctoral, va ser judicada severament per uns (Pròsper de Bofarull, Antoni Rovira i Virgili o Ferran Soldevila, així com per Pierre Bonnassie) i obertament reivindicada per uns altres. Antoni Pladevall recapitula, no sense declarar “simpatia i estima” —indiscutiblement platònics— per la comtessa, que en algun moment o altre se la va titllar “d'ambiciosa, de rancuniosa, buscabregues i altres sinònims pejoratius equivalents”. Mentre que Pierre Bonnassie concreta dient que “Ermessenda simbolitza per als seus adversaris el que el poder comtal té de més odiós: un autoritarisme maníac, associat a una total incompetència militar”. Cap dels detractors, però, no es va fer càrrec del context històric i de la voluntat explícita del comte Ramon Borrell en apoderar Ermessenda més enllà del que alguns haurien desitjat.

A l'altre costat, Ramon d'Abadal, per exemple, considera “que era una dona d'un tremp i envergadura considerables, i pel que jo puc judicar, d'altres qualitats morals”, per afegir

més endavant que “aquesta gran senyora encara espera l’erudit que li dediqui una biografia que bé es mereix, i que fou una amiga constant del bisbe Oliba”. Posteriorment, Santiago Sobrequés Vidal escriuria que “d’antuvi sembla que la muller de Ramon Borrell fou una dona de remarcable beutat, però, a part d’aquesta circumstància, els autors contemporanis i posteriors i els fets que d’ella coneixem coincideixen a atribuir-li positives qualitats morals i de governant [...] i els fets acrediten l’energia de la comtessa”.

Antoni Pladevall, que és qui n’ha publicat una monografia més ajustada, conclou que “Ermessenda [...] no és una comtessa corrent, sinó la comtessa barcelonesa per excel·lència, car cap altra dona ha tingut tanta influència ni tanta responsabilitat en els destins del país. [...] Ermessenda es mostra sempre com una dona piadosa i esplèndida en temes religiosos i consta positivament que era una noia de gran bellesa i dolcesa de caràcter”.

Ermessenda apareix citada en els documents de la seva època com a “venutíssima i magnífica” (1003), “piadosa i bondadosa” (1009), “estimada” (1013), “dolcíssima” (1014), “obradora de la divina llei” (1019). Segons Jaume Sobrequés i Mercè Morales, és “probablement la dona més poderosa de la història de Catalunya”.

UNA DONA DE GOVERN. Accions militars i plets caracteritzaren les etapes successives de responsabilitats de govern d’Ermessenda. Així, acompanyà sempre el seu marit en accions militars i diplomàtiques, participà directament en l’expedició militar a Saragossa, fins que després d’una acció avortada a Còrdova morí el comte i deixà a Ermessenda en testament el govern de tots els seus comtats i bisbats a manera

de violari. D'aquesta època són els tractes amb el seu germà i bisbe de Girona Pere Roger, pels quals Ermessenda li comprà per cent unces d'or (que el bisbe farà servir per a l'erecció i restauració de la catedral romànica de Girona) l'alou i l'església de Sant Daniel, on es fundarà amb donacions posteriors el monestir benedictí que encara avui transmet el seu llegat.

Afirmà també els seus drets de propietat sobre l'alou d'Ullastret dins el comtat d'Empúries, que el comte Hug I, un cop mort Ramon Borrell, ocupà malgrat que li havia venut. Ermessenda renuncià a lluitar i va triar el camí d'un judici que li acabaria donant la raó primer a Sant Genís d'Orriols i després a la mateixa catedral de Girona amb la intervenció d'Oliba.

En la incòmoda gestió d'un govern compartit va viure un estira-i-arroña amb el seu fill Berenguer Ramon I fins que l'any 1023 la comtessa va donar com a penyores de pau un lot de vint-i-nou castells situats als comtats de Barcelona i d'Osona. Fruit d'aquest acord de pau amb empenyorament de castells, la comtessa rebé les rendes del bisbat i del comtat de Girona, seguí sent reconeguda com a comtessa de tots els comtats i es mantingué una posició de govern conjunt.

Després de la mort de Berenguer Ramon I (1035), i malgrat un testament que comportava la partició dels comtats, Ermessenda en retenia la unitat perquè ella era l'única mestressa o sobirana directa de tot el patrimoni que el seu marit i el seu fill havien posseït. Va començar així una segona etapa de govern personal. L'exercici del poder planteja sempre moltes arestes i no és fàcil complaure tothom, però Ermessenda, malgrat la potent emergència dels magnats, va aglutinar-ne la majoria i els posà al servei del reforçament dels comtats i de la

seva vinculació jeràrquica amb el comte Ramon Berenguer I. Ermessenda, com ha dit Pladevall, “va mantenir i acréixer el prestigi i la preeminència del llinatge, en uns moments difícils, quan començaren les insurreccions i l’esclat bel·licista dels primers grans magnats dels llinatges senyoriais i feudals”.

Un cop arribada la majoria d’edat del seu net, Ramon Berenguer I, es plantejaren dues menes de conflictes. D’una banda, la revolta de Mir Geribert, proclamat príncep d’Olèrdola, que obrí una escletxa entre Ermessenda i els magnats, i el rebuig del casament de Ramon Berenguer I amb Almodis, que donà lloc a diversos processos d’excomunió del comte. En l’estira-i-arrotonsa entre àvia i net prevalgueren els superiors interessos del llinatge i de la unitat del patrimoni, i aclarits els desacords amb l’àvia, el comte va aconseguir reduir la revolta de Mir Geribert, va signar una concòrdia amb la comtessa per la qual Ermessenda li jurava fidelitat i, finalment, la donació esponsalícia que Ramon Berenguer va fer a Almodis de la ciutat de Girona, el castell de Gironella i terres, va quedar certificada i aclarida amb una venda dels béns d’Ermessenda als nous comtes pel preu simbòlic de mil unces d’or.

ART I PODER. Ermessenda va ser, a tots els efectes, una autèntica mecenes i promotora de l’art romànic: impulsora i contractadora. Això succeí en una etapa de creixement econòmic i de circulació de l’or dels tributs musulmans, que va permetre la colonització i erecció de monestirs i catedrals. Consten així, en la documentació, encàrrecs d’aixecament de nous edificis, de fundació de monestirs, de restabliment de canòniques. Simultàniament, es van fer encàrrecs abundosos i generosos per a la confecció de frontals d’altars amb peces d’orfebreria, creus, calzes, vitralls, joies, anells, segells, arquetes.

Consten així mateix deixes, dotacions i donacions que van propiciar la creació o la consolidació de Santa Cecília de Montserrat (996), de Sant Miquel del Fai (997), de Sant Pere de Casserres (1006), de Sant Llorenç del Munt (1013-1014), i la consagració de Sant Pere de Roda (1022), l'ampliació de Ripoll i de Cuixà (1032), la consagració i dedicació de les catedrals de Vic i de Girona (1038), la consagració de Cardona (1040), l'associació del monestir de Sant Feliu de Guíxols a Sant Víctor de Marsella (1049) o la consagració de Sant Pere de Casserres (1053).

Ermessenda excel·lí també en donacions o presidint tribunals de restitució de béns a Ripoll, Sant Cugat, Sant Pere de les Puelles, Sant Pol de Mar i Sant Feliu de Guíxols.

Un exemple clar hem de situar-lo a Girona on, el 21 de setembre de 1038, participà amb el seu net en els actes de consagració i dedicació de la catedral, a la qual van assistir els bisbes Guifred de Narbona, Oliba de Vic, Arnau de Magalona, Berenguer d'Elna, Bernat de Coserans, Eribau d'Urgell, Guifred de Carcassona i Guislabert de Barcelona per acompanyar el bisbe Pere Roger, germà, com hem vist, de la comtessa. Amb motiu d'aquesta celebració, Ermessenda va fer una aportació de tres-centes unces d'or per a la construcció d'una taula d'altar, en realitat un frontal d'or que seria fos durant l'ocupació napoleònica de la ciutat. “Ermessindis comitisse quae eadem die ad honorem Dei et matris ecclesiae trecentas auri contulituncias ad auream construendam tabulam.”

La predilecció per l'església de Girona es concentrà en bona mesura en el monestir de Sant Daniel, que Ermessenda fundà, i en la catedral, que el bisbe Pere reconstruí. Ja hem vist que hi ha una relació de causa-efecte entre una cosa i l'al-

Aquests textos s'han escrit en el marc del Grup de Recerca en Patrimoni Cultural de Catalunya. Grup de Recerca preconsolidat.

Generalitat de Catalunya (2017SGR835). CERCA Programme

© del text: Joaquim Nadal i Farreras, 2021

© del pròleg: Josep Vallverdú i Aixalà i Carme Vidalhuguet, 2021

© d'aquesta edició:

Pagès Editors, S L, 2021

Sant Salvador, 8 – 25005 Lleida

www.pageseditors.cat

editorial@pageseditors.cat

Primera edició: abril de 2021

ISBN: 978-84-1303-249-8

DL: L 169-2021

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L

www.bobala.cat

← imprès a **lleida** ▶

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.